

تأثیر زکات بر توزیع درآمد در ایران طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰

ویدا وهرامی*

جابر لایق گیگلو**

وحید لایق گیگلو***

چکیده

توزیع مناسب درآمد یکی از اهداف نظام اقتصادی اسلام است؛ به طوری که مکتب اسلام ریشه اصلی بسیاری از مشکلات اقتصادی را توزیع ناعادلانه درآمدها می‌داند و با وضع احکام مناسب به دنبال رفع این معضل اجتماعی-اقتصادی است. زکات یکی از این احکام و از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی است که می‌تواند نقش مؤثری در دستیابی به توزیع عادلانه درآمد داشته باشد. لذا هدف این مقاله بررسی تأثیر زکات بر توزیع درآمد در ایران طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ می‌باشد. برای این منظور از ضریب جینی به عنوان شاخصی برای توزیع درآمد و از الگوی خود توضیح برداری (VAR) و توابع واکنش آنی و تجزیه واریانس برای آزمون فرضیه‌ها استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که زکات اثر معناداری (هرچند اندک) بر ضریب جینی در کشور دارد و باعث کاهش نابرابری در کشور می‌شود. واژگان کلیدی: زکات، مالیات اسلامی، توزیع درآمد و ضریب جینی.

طبقه‌بندی JEL: E32, Q54

۱. مقدمه

نحوه توزیع ثروت و درآمد از دغدغه‌های اصلی هر نظام اقتصادی است. به اعتقاد بسیاری از محققان نحوه توزیع درآمد محوری‌ترین عامل در رفاه اجتماعی می‌باشد و همچنین عدم توجه به این مقوله اساسی در طراحی انواع سیاست‌های اقتصادی می‌تواند آسیب‌های زیانباری بر پیکره اقتصاد یک کشور وارد کند (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۵۵). طبق فرضیه سایمون کوزنتس در فرایند رشد و توسعه ابتدا نابرابری در توزیع درآمد بین افراد افزایش می‌یابد ولی بعد از گذشت مدت زمانی ثبات نسبی برقرار می‌شود و در نتیجه نابرابری کاهش می‌یابد. وی همچنین نشان داد که توزیع درآمد شخصی در کشورهای کمتر توسعه‌یافته نسبت به کشورهای توسعه‌یافته نابرابرتر است (کميجانی و عسگری، ۱۳۸۳، ص ۷۵). به دلیل اینکه کشورهای اسلامی به‌ویژه ایران نیازمند رشد سریع و مستمر است و دستیابی به این وضعیت طبق فرضیه کوزنتس با گسترش نابرابری درآمد مواجه می‌باشد، لذا مطالعه توزیع درآمد و عوامل مؤثر بر آن در سیاست‌گذاری‌ها اهمیت دارد (سلیمانی و فرشی، ۱۳۸۶، ص ۲۴۰).

در اقتصاد اسلامی نیز به نحوه توزیع ثروت و درآمد توجه شایانی شده است تا در مسیر صحیحی جریان یابد. مالیات‌های اسلامی از قبیل زکات برای این منظور در اسلام بنا شده‌اند. مسئله زکات، جایگاه و اهمیت ویژه‌ای دارد تا جایی که در برخی از روایات، یکی از ارکان پنج‌گانه اسلام معرفی شده است. در اسلام پرداخت زکات نوعی عبادت محسوب می‌شود و کسی که از پرداخت آن امتناع ورزد مرتکب گناه بزرگی می‌شود. زکات در واقع نوعی قرض دادن به خداوند است که خدا خود اجرت آن را در این دنیا و آخرت خواهد داد (همان، ص ۲۳۹). جمع‌آوری و توزیع زکات از زمان حکومت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مرسوم بوده است؛ اما امروزه اجرای این فریضه الهی بیشتر به علت عدم انطباق احکام آن با مقتضیات زمان به نحو مناسبی صورت نمی‌گیرد. موارد نه‌گانه زکات شامل غلات اربعه (گندم، جو، خرما و کشمش)، انعام ثلاثه (شتر، گاو و گوسفند) و نقدین (طلا و نقره) که مورد نظر بسیاری از فقیهان شیعه می‌باشد درست است که ثروت اصلی مردم زمان پیامبر صلی الله علیه و آله را تشکیل می‌دادند، اما امروزه این‌گونه نیست. امروزه انواع مختلف پول رایج است که هیچ‌کدام از آنها جزء نقدین محسوب نمی‌شوند. از طرف دیگر زکات باید به مصرف هشت مورد (فقرا، مساکین، عاملان زکات، مؤلفه قلوبهم، آزاد ساختن بردگان، ادای دین بدهکاران، فی سبیل الله و واماندگان در راه) که برخی از آنها از قبیل «فی سبیل الله» دامنه بسیار گسترده‌ای دارند برسد، در حالی که با منابع نه‌گانه یاد شده حتی نمی‌توان پاسخگوی یکی از موارد مصرف زکات بود چه برسد به آنکه صرف همه مصارف بشود. لذا لازم است که موارد متعلقه زکات را برای پاسخگویی به این مصارف زکات تا حدودی تعمیم داده شود (میر معزی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۰).

هدف اصلی مقاله بررسی تأثیر زکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی بر توزیع درآمد در ایران است و به دنبال پاسخ به این سؤال می‌باشد که آیا زکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی قابلیت بهبود توزیع درآمد در ایران را در سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ داشته است؟

۲. مبانی نظری

۲-۱. توزیع درآمد از دیدگاه اسلام

گرچه نابرابری درآمدی در هر جامعه‌ای اجتناب‌ناپذیر است؛ اما این بدین معنا نیست که اسلام انباشت درآمد و ثروت را بین گروه اندکی از افراد که به‌طور عمدۀ ثروتمند هستند تأیید کند. از آنجا که تمرکز زیاد درآمد و ثروت در جامعه موجب افزایش تضادها و عقده‌ها بین افراد جامعه می‌شود و روح برادری را در جامعه از بین می‌برد، اسلام تلاش می‌کند تا با وضع قوانین شایسته، شکاف درآمدی بین افراد را از بین ببرد تا در جامعه برادری و روح تعاون میان افراد برقرار شود. در اسلام اختلاف درآمدها نمی‌تواند زیاد گسترده باشد؛ زیرا هر مسلمان ثروتمند خود را پایبند به قوانین و مقررات اسلامی می‌داند و این قوانین، از انباشت ثروت جلوگیری می‌کند و موجب بهبود توزیع درآمد بین افراد می‌شود (بناء رضوی، ۱۳۶۷، ص ۷۵). توزیع عادلانه درآمد در اسلام در سه مرحله زیر صورت می‌گیرد:

الف) پیش از تولید: در این مرحله شیوه بهره‌برداری مسلمانان از ثروت‌های طبیعی از قبیل زمین، آب و مباحات عمومی تعیین می‌شود و حدودی برای جلوگیری از انباشته شدن منابع و ثروت‌های ذکر شده در دست گروهی خاص مشخص می‌شود و اولین و مهم‌ترین عامل ایجاد شکاف بین طبقات مختلف جامعه را از بین می‌برد؛

ب) حین تولید: هنگامی که منابع اولیه در جریان تولید قرار می‌گیرند، سود حاصل از آنها میان افرادی که در جریان تولید دخالت داشتند، تقسیم می‌شود. در نظام سرمایه‌داری در این توزیع، تأکید اساسی بر سرمایه است و همین موجب استثمار کارگران می‌شود. در اسلام قواعدی تنظیم شده است که وقتی سرمایه در ریسک تولید شرکت نکند، بهره‌ای از سود نبرد و نیروی کار می‌تواند در قالب قراردادهای اسلامی از قبیل مضاربه، مساقات و مزارعه با شرکت در فرایند تولید و تجارت به سهم خود دست یابد؛

ج) بعد از تولید: در دو مرحله قبلی، ملاک اصلی توزیع ثروت بین افراد، کار بود؛ اما در این مرحله ملاک توزیع، نیاز افراد است. بدون شک وجود برخی از عوامل طبیعی در فرایند تولید که سبب تفاوت در درآمد افراد می‌شود و یا ناتوانی گروهی از فعالیت اقتصادی به اختلاف درآمد و شکاف طبقاتی می‌انجامد.

اسلام برای از بین بردن این شکاف و جلوگیری از فقر در سطح جامعه، تدابیری اندیشیده است. اسلام برای توزیع مجدد درآمدها و ثروت‌ها، دو نوع سیاست تشویقی و تکلیفی وضع کرده است. سیاست‌های تکلیفی شامل واجبات مالی از قبیل خمس و زکات است و سیاست‌های تشویقی که واجب نبوده و مستحب می‌باشند عبارتند از: صدقه دادن، وقف، قرض و عاریه.

۲-۲. زکات

یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی زکات می‌باشد که ریشه آن از زیاده است و معنای آن در لغت زیاده و رشد یافتن و تطهیر است. در اسلام از آن جهت به آن زکات گفته می‌شود که وسیله‌ای برای پاک کردن اموال افراد از حقوق نیازمندان و همچنین وسیله رشد یافتن اموال آنهاست (توسلی، ۱۳۹۳، ص ۹۰).

روایات زیادی از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در مورد زکات و اهمیت آن وجود دارد. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمودند: «هرگاه خواستی اموال تو زیاد و فراوان گردد، پس زکات آن را پرداخت کن». امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرمایند: «... سپس به راستی زکات با نماز وسیله قرب و نزدیکی برای مسلمانان قرار داده شده است، هرکس آن را با میل و رغبت و خوشدلی ادا نماید، برای او کفاره (گناهان) و مانع و نگهدارنده از آتش (دوزخ) است» (دهقان، ۱۳۷۵، ص ۸۰).

۲-۳. منابع زکات

از آنجا که قرآن کریم منابع زکات را تبیین نکرده است، به‌طور عمده برای تعیین آنها از روایات استفاده می‌شود. آنچه متعلق و جوب زکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی واقع می‌شود و بین مسلمانان قدر متیقن می‌باشد عبارت است از: نقدین (طلا و نقره)، غلات اربعه (گندم، جو، خرما و کشمش) و انعام ثلاثه (شتر، گاو و گوسفند) است. اما از دیدگاه بسیاری از فقیهان اگر زکات موارد نه‌گانه نتوانست نیازهای جامعه را برطرف کند، حاکم به منزله نایب پیشوای اسلامی، می‌تواند مواد دیگری را مشمول زکات قرار دهد و تعیین مواد و شرایط، منوط به نظر ایشان است. همان‌طوری که امام علی (علیه‌السلام) در زمان حکومت خویش زکات بر اسب را واجب کرد. در سال‌های اخیر نیز به بسط منابع زکات توسط فقیهان شیعه توجه شده است. دلیل وجوب زکات فقرزدایی است و تا فقر هست باید از اجناس دیگر نیز زکات گرفته شود تا اینکه فقر در جامعه ریشه‌کن گردد و در زکات، تفاوتی میان گندم و جو و سایر اجناس نیست؛ آنچه که مهم می‌باشد از بین بردن فقر در جامعه است (قرائتی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۰).

۲-۴. مصارف زکات

خداوند مصارف زکات را در هشت مورد «فقرا، مساکین، عاملان زکات، مؤلفه قلوبهم، آزاد ساختن بردگان، ادای دین بدهکاران، در راه خدا و واماندگان در راه» تعیین کرده است. هیچ اختلافی بین فقیهان در مورد مصارف زکات وجود ندارد، موارد اختلافی این است که زکات جمع‌آوری شده به نسبت مساوی بین هشت مورد مصرف شود یا خیر؟ که بنابر نظر بسیاری از فقیهان شیعه، امام المسلمین زکات را برحسب مصلحت، می‌تواند بین یک یا همه موارد به مصرف برساند و لزومی ندارد که زکات به‌طور مساوی بین موارد مصرف، تقسیم شود. اختلاف دیگر در این است که آیا زکات باید به صورت نقدی به هشت مورد مصرف تخصیص داده شود یا به صورت جنسی؟ البته به نظر می‌رسد که تخصیص نقدی یک تخصیص ناکارا خواهد بود؛ زیرا احتمال دارد دریافت‌کنندگان بیشتر دریافتی‌ها را برای کالاهای غیراساسی خرج کنند. افزون بر این توزیع جنسی ممکن است تنها روش مؤثر برای توزیع بین بچه‌های یتیم باشد. اما توزیع جنسی نیز مشکلات زیادی از قبیل بزرگ بودن هزینه‌های اجرایی آن دارد.

۲-۵. اثر زکات بر توزیع درآمد

مسلمانان به صورت اختیاری و بدون توقع هیچ سودی، زکات می‌دهند و می‌توانند نقش مؤثری در دستیابی به توزیع عادلانه درآمد داشته باشند. در زکات، ثروتمندان بخشی از درآمد قابل تصرف خود را در یک دوره زمانی معین به فقیران اختصاص می‌دهند. طبق اصل پیگو و بر اساس قانون نزولی بودن مطلوبیت نهایی درآمد، آخرین واحدهای درآمدی برای افراد پردرآمد مطلوبیت کمتری دارد. در مقابل، آخرین واحدهای درآمدی برای افراد کم‌درآمد مطلوبیت بیشتری دارد؛ بنابراین پردرآمدان در اختصاص درآمدشان به کم‌درآمدان حساسیت چندانی نشان نمی‌دهند. حال با توجه به پاداش معنوی‌ای که برای زکات در نظر گرفته شده است، ثروتمندان انگیزه بیشتری در پرداخت زکات از خود نشان می‌دهند. پرداخت زکات در این شرایط ضمن اینکه مطلوبیت کل جامعه را افزایش می‌دهد، کاهش فقر و بهبود وضعیت توزیع درآمد را به دنبال خواهد داشت. از طرف دیگر، بهبود استانداردهای زندگی و افزایش توان افراد در تولید کالاها و خدمات (به عبارت دیگر ایجاد درآمد) از جمله اهداف عمده جوامع است. متأسفانه مفهوم ایجاد درآمد از طریق زکات به‌طور زیاد در تحقیقات اقتصادی مطرح نشده است؛ اما با وجود این تعدادی از اقتصاددانان و حقوقدانان مسلمان از قبیل حبیب احمد، منذر کھف و آل‌قرضاوی توصیه کرده‌اند که زکات باید به‌گونه‌ای پرداخت شود که باعث ایجاد درآمد در جامعه اسلامی شود.

برای مثال احمد حبیب پیشنهاد می‌کند که مؤسسات زکات باید در تأمین برخی از اهداف اقتصادی از قبیل بهبود سرمایه انسانی، فیزیکی و مالی در جهت ریشه‌کن کردن فقر و نابرابری در جوامع اسلامی از توانایی لازم برخوردار باشند. به اعتقاد وی، باید اقدامات لازم برای بهبود مهارت‌ها، فراهم کردن سرمایه فیزیکی از قبیل تاکسی‌ها و همچنین فراهم کردن سرمایه‌های مالی برای شروع یک کسب و کار جدید به طوری که فقیران بتوانند در این کسب و کار اشتغال داشته باشند و از طریق آن امرار معاش کنند، انجام گیرد.

پرداخت زکات که باعث ایجاد درآمد در جامعه می‌شود به‌عنوان یک ابزار مهم در رفع مشکلات جدی فقر و بیکاری در بیشتر کشورهای اسلامی مطرح است. به‌عنوان مثال، مندر کھف اعتقاد دارد که استفاده از وجوه زکات به منظور ایجاد درآمد می‌تواند مشکلات ناشی از فقر را در جوامع اسلامی از بین ببرد و باعث بهبود توزیع درآمد در این جوامع شود. با وجود این، پرداخت زکات به صورت نقدی مزیت اقتصادی چندانی برای دریافت‌کنندگان آن به‌ویژه در بلندمدت نخواهد داشت؛ زیرا دریافت‌کنندگان زکات تمایل دارند تا ثروت خود را بیشتر مصرف کنند، لذا این گروه از افراد تمایل به مصرف بیشتر نسبت به تولید درآمد دارند.

۳. مروری بر پیشینه موضوع

ثامنی کیوانی (۱۳۷۸) میزان درآمدهای بالقوه حاصل از پرداخت زکات را بررسی کرده است. هدف تحقیق وی این بوده است که زکات تا چه حد، در اداره امور حکومتی، به دولت کمک می‌کند. وی درآمدهای بالقوه حاصل از زکات (با فرض انحصار در موارد نه‌گانه) را محاسبه و به این نتیجه رسیده است که زکات تنها ۱/۶ درصد از مخارج دولت را تأمین می‌کند و لذا نمی‌تواند منبع مناسبی برای درآمدهای دولت باشد. از ویژگی‌های مهم تحقیق وی، روشی است که در محاسبه ظرفیت بالقوه زکات به کار گرفته است.

زمانی فر (۱۳۸۲) توانایی زکات بالقوه در رفع فقر استان‌های منتخب را بررسی و به این نتیجه رسیده است که مقایسه درآمدهای حاصل از زکات بالقوه دلالت بر آن دارد که این درآمد به تنهایی برای رفع فقر استان‌های مورد نظر کفایت نمی‌کند. از این‌رو، استفاده از درآمدهای دیگر از جمله مالیات ضروری است.

عسگری (۱۳۸۴)، به مقایسه تحلیلی آثار اقتصادی زکات و مالیة تورمی پرداخته است. او همچنین به بررسی انحصار زکات در موارد نه‌گانه پرداخته و به این نتیجه رسیده است که منابع زکات محدود به موارد نه‌گانه نیست و همه اموال را شامل می‌شود، مگر آنکه دلیل خاصی برای تخصیص داشته باشیم؛ نظیر محصولات فاسدشدنی. اما حاکم حق می‌تواند در زمان‌های

مختلف، گروهی از اموال را مورد عفو قرار دهد؛ چراکه زکات از آن اوست. ویژگی مهم تحقیق او، این است که مسئله زکات را به‌طور مبسوط و مستدل از نگاه فقهای شیعه و سنتی مورد بحث و بررسی قرار داده، و در هر قسمت، نتیجه‌گیری کرده است.

گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۸۵) تأثیر زکات (گندم و جو) را در کاهش فقر در استان گلستان بررسی کرده است. نتیجه نشان می‌دهد که اگر زکات با درایت و مدیریت گردآوری و هزینه شود، قادر به تأمین مالی گروه بزرگی از فقیران است. ویژگی عمده این تحقیق در طرح مباحث اساسی فقهی اقتصادی زکات، به‌ویژه در برآورد صحیح و همچنین مصارف آن است.

توسلی (۱۳۸۶) در پژوهشی به بررسی نقش زکات بر رشد و توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی پرداخته است. نتایج تحقیق وی نشان می‌دهد که زکات با توجه به موارد مصرف شبه ویژه برای فقرا و مساکین و در راه ماندگان و بدهکاران و در راه خدا توانایی دارد نخست، از طریق بهبود سطح غذایی و بهداشتی به افزایش کارآمدی آنها در تولید بینجامد؛ دوم، هزینه کردن آن برای دانشجویان فقیر یا سرمایه‌گذاری کردن اموال زکوی در آموزش می‌تواند موجب بهبود کیفیت کار و افزایش سرمایه انسانی گردد؛ سوم، برای فقیر جویای کار فرصتی را برای یافتن کار شایسته فراهم می‌کند؛ چهارم، مصرف زکات برای پرداخت بدهی بدهکاران موجب می‌شود عرضه کار کاهش نیابد؛ زیرا زکات را پشتیبان خود می‌بینند؛ پنجم، به خاطر کم بودن نرخ آن، دریافت زکات بر عرضه سرمایه تأثیر منفی ندارد. افزون بر اینکه کمبود نرخ نه تنها بازار را کوچک نمی‌کند، بلکه با افزایش مصرف کل از طرف فقرا موجب افزایش گستره بازار نیز می‌شود؛ ششم، مصرف زکات در امور عام‌المنفعه و در راه خدا از قبیل ساخت راه‌های مواصلاتی، پل‌ها و طرح‌های بنیادی دیگر موجب افزایش سرمایه اجتماعی و در نتیجه افزایش محصول شود.

کیاءالحسینی (۱۳۸۷) می‌کوشد تا ضمن طرح بحث‌های فقهی مربوط به زکات فطره و با توجه به اطلاعات موجود، مبلغ ریالی آن در سطح خانوارهای شهری و روستایی در هر دهک درآمدی (هزینه‌ای) و همچنین در سطح ملی را برای دوره زمانی ۱۳۷۰-۱۳۸۵ برآورد کند. نتیجه تحقیق او، این است که زکات فطره به تنهایی برای رفع فقر کفایت نمی‌کند و لازم است که برای رفع فقر از منابع دیگری استفاده شود. رسیدن به چنین نتیجه‌ای بسیار طبیعی است؛ چراکه در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، آنچه برای رفع فقر کفایت می‌کند، زکات است. و زکات فطره یکی از اقسام زکات است و لذا شامل خمس و زکات موارد نه‌گانه نیز می‌شود.

ابونوری و قاسمی تازه‌آبادی (۱۳۸۷) در تحقیقی به ارزیابی اثر ارزش افزوده قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد با استفاده از داده‌های پانلی (ترکیبی) بین استانی طی سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۱ پرداخته‌اند. آنها برای تشخیص نوع مدل از آزمون F لیمر استفاده کرده‌اند. در این تحقیق، از

آنجایی که ارزش افزوده قرض الحسنه در استان تهران با دیگر استان‌ها تفاوت فراوانی داشت، از دو مدل برای برآورد استفاده شد: برآورد نخست شامل استان تهران و برآورد دیگر بدون استان تهران است. نتایج حاصل از این تحقیق حاکی از آن بود که فعالیت صندوق‌های قرض الحسنه، با فرض ثابت ماندن دیگر عوامل، در بیشتر استان‌های کشور اثر کاهشی بر نابرابری توزیع درآمد داشته است. افزایش عملکرد قرض الحسنه در ۱۹ استان بر نابرابری اثر کاهشی دارد که در ۱۵ استان از نظر آماری معنادار است و در ۸ استان اثر افزایشی دارد که این اثر فقط در استان‌های اصفهان، زنجان، گلستان، گیلان و مرکزی معنادار می‌باشد.

سبحانی و مهربانی (۱۳۸۶) در تحقیقی به بررسی تأثیر انفاق بر نابرابری درآمدها در ایران با استفاده از روش OLS طی سال‌های ۱۳۶۳-۱۳۸۵ پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق نشان داد که انفاق کردن نقش قابل توجهی در کاهش نابرابری درآمدها دارد و این تأثیر با بیشتر بودن شدت ایمان و تعهد افراد مؤمن، تقویت نیز می‌شود. همچنین انفاق توانسته است ضریب جینی و نسبت ۱۰ درصد بالای درآمدی به ۱۰ درصد پایین درآمدی و نسبت ۲۰ درصد بالا به ۲۰ درصد پایین درآمدی را به طرز معناداری کاهش دهد، اما در کل میزان این تأثیرگذاری کوچک است.

عسگری و کاشیان (۱۳۸۹) طی مطالعه‌ای به آزمون بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معشیت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷ پرداخته‌اند. آنها با استفاده از روش تحلیل آماری به محاسبه ظرفیت بالقوه زکات، زکات فطره و خمس در ایران پرداخته‌اند و پس از تبیین حداقل معشیت از نظر اسلام، منابع لازم برای رفع فقر در جامعه ایران را برآورد کرده‌اند. نتایج بررسی آنها نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر، درآمدهای خمس و زکات آنگقدر زیاد بوده که برای رفع فقر در جامعه کافی بوده است. این تحقیق به‌طور ضمنی نشان می‌دهد که فتوای فقیهان شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه، از نظر تجربی، منافاتی با فلسفه اصلی وضع زکات ندارد.

توسلی (۱۳۹۳) با روش توصیفی-تحلیلی درصد اثبات این فرضیه است که اختلاف آرای فقهی در اموال مشمول زکات وجود دارد. در این تحقیق هریک از زکات‌های بالقوه گندم آبی و گندم دیم و جو آبی استان قم به تفکیک برآورد شده است. در مقایسه زکات بالقوه سال ۱۳۸۵ استان قم و هزینه‌های کمیته امداد در این سال این نتیجه حاصل شد که زکات بالقوه تنها به اندازه ۱/۳ درصد هزینه‌های این کمیته است و لذا رقم قابل توجهی نیست. نتیجه جالبی که از مقایسه هزینه‌های انجام شده با ارزش کل محصول به دست آمد، این بود که نسبت‌ها نوعاً از ۶۳ درصد به بالا و تا حدود ۸۱/۵ درصد هم می‌رسد.

مطالعات خارجی عبارتند از: جل^۱ (۱۹۹۴) در تحقیقی به بررسی تأثیر زکات بر نابرابری درآمدی در کشور پاکستان طی سال‌های ۱۹۸۷-۱۹۸۸ پرداخته است. وی دو نوع توزیع درآمد را در نظر گرفته؛ یکی برای حالتی که زکات دریافت نمی‌شود و دیگری برای حالتی که زکات دریافت می‌شود. بر این اساس شاخص‌های نسبی اتکینسون-کلم-سن ساخته شدند تا مشخص شود که آیا زکات نابرابری درآمدی را کاهش داده است یا خیر؟ نتیجه نشان می‌دهد که زکات توانسته است نابرابری را در درون ایالت‌ها و بین آنها کاهش دهد؛ اما این تأثیر کوچک و ناچیز بوده است.

محمد و رحیم^۲ (۲۰۱۲) در پژوهشی به بررسی نقش زکات در کاهش فقر در ساراواک - یکی از استان‌های کشور مالزی - طی سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۱۰ پرداختند و به این نتیجه رسیدند که مدیریت خوب در جمع‌آوری زکات و توزیع آن، تأثیر مثبتی بر کاهش فقر در این استان خواهد داشت.

عبدالباکی^۳ (۲۰۱۳) در پژوهشی به بررسی تأثیر زکات بر فقر و نابرابری درآمدی در کشور بحرین طی سال‌های ۱۹۹۰-۲۰۱۰ پرداخت. نتایج تحقیق وی نشان از آن بود که زکات می‌تواند فقر و نابرابری درآمدها را در کشورهای اسلامی کاهش دهد. وی همچنین پس از تخمین زکات پرداخت شده در بحرین و بیان نقش آن در رفع فقر و نابرابری درآمدها پیشنهاد می‌کند که برای جمع‌آوری بهتر زکات از بخش‌های مختلف، سازمان‌ها، نهادها و همچنین افراد در بحرین باید قوانین مناسب تصویب شود.

نوآوری این مقاله نسبت به مطالعات ذکر شده در بالا از این منظر است که در این مقاله به بررسی تأثیر زکات به عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی بر توزیع درآمد در ایران در سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ با استفاده از مدل VAR^۴، توابع واکنش آنی و تجزیه واریانس پرداخته و از آزمون علیت گرنجری نیز استفاده می‌شود.

۴. معرفی مدل

مدل ارائه شده در این مقاله به صورت زیر است (این مدل با توجه به مبانی نظر و مطالعات مشابه برای آزمون فرضیه مقاله طراحی شده و منتج از مقاله عبدالباکی (۲۰۱۳) است):

$$\text{Gini} = f(Y, \text{INF}, Z)$$

که در اینجا Gini شاخص توزیع درآمد که با روش جینی محاسبه شده است (کاهش ضریب

1. Jehle

2. Mohamad & Rahim

3. Abdelbaki

4. Vector Auto Regressive

چینی بیانگر بهبود توزیع درآمد در کشور می‌باشد)؛ Y درآمد سرانه به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۸۳؛ INF نرخ تورم و Z زکات جمع‌آوری شده در کشور ایران است. جامعه آماری این مقاله ایران و دوره زمانی ۱۳۸۰-۱۳۹۰ می‌باشد (علت انتخاب این دوره زمانی، در دسترس بودن آمار متغیرهای مورد استفاده در این مطالعه در فاصله سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ است).

آمار سری‌های زمانی مربوط به ضریب چینی، درآمد سرانه و نرخ تورم به‌کار گرفته شده در این مطالعه، از آمارهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است. داده‌های مربوط به زکات از سالنامه‌های آماری کمیته امداد حضرت امام خمینی علیه السلام طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ جمع شده است. برای تعیین اثرگذاری این متغیرها بر توزیع درآمد، نخست یک مدل VAR تخمین زده شده و پس از آن به تحلیل واکنش آنی و تجزیه واریانس پرداخته است.

۵. برآورد مدل

۵-۱. آزمون پایایی

مهم‌ترین بحث حال حاضر اقتصادسنجی بررسی روش‌هایی است که از عدم کاذب بودن رگرسیون برآوردی، اطمینان حاصل شود. عدم کاذب بودن رگرسیون برآوردی را به روش‌های متفاوتی مورد بررسی قرار می‌دهند. به‌طور عمده پایایی متغیرها یا به عبارتی تصادفی بودن سری زمانی متغیرها منجر به کاذب شدن رگرسیون برآوردی می‌شود. لذا قبل از آزمون فرضیه‌های تحقیق به علت اینکه تحقیق از نوع سری زمانی و برگرفته از داده‌های سری زمانی است و به دلیل اینکه در این فرضیات از روش خود رگرسیون برداری (VAR) برای تخمین استفاده شده است و شرط لازم برای استفاده از مدل رگرسیون خطی به روش VAR، آزمون فرضیه‌های پایداری متغیرهای الگوست؛ لذا اگر متغیرهای مدل پایا از درجه یک یا صفر باشند می‌توان با استفاده از مدل VAR برازش را انجام داد. بنابراین در ابتدا باید آزمون پایایی برای متغیرهای تحقیق که $GINI$, Z , Y , INF می‌باشند انجام شود، برای این منظور از آزمون فیلپس و پرون استفاده می‌کنیم. نتایج این آزمون در جدول (۱) آورده شده است. طبق جدول زیر تمامی متغیرها پایا از درجه یک و صفر می‌باشند.

۱. در مقاله عبدالباکی (۲۰۱۳) برای بررسی تأثیر زکات بر فقر و نابرابری درآمدی در کشور بحرین طی سال‌های ۱۹۹۰-۲۰۱۰ از این مدل و درآمد سرانه برای دقت بیشتر مدل استفاده شده است. در این مطالعه نیز ابتدا به بررسی آزمون علیت گرنجری میان متغیرها تأکید شده است.

جدول ۱: نتایج آزمون ریشه واحد در سطح و تفاضل مرتبه اول متغیرها

نتیجه	سطح اطمینان (درصد)	مقدار بحرانی	مقدار آماره فیلیپس و پرون	متغیر
پایا	۹۵	-۴/۰۰۸	-۷/۳۳	ضریب جینی
پایا	۹۰	-۳/۴۶	-۳/۷۳	نرخ تورم
ناپایا	۹۵	-۴/۰۰۸	-۲/۵	درآمد سرانه
پایا	۹۵	-۴/۰۱	-۴/۴۱	تفاضل مرتبه اول درآمد سرانه
ناپایا	۹۵	-۴/۰۰۸	-۰/۰۰۹	زکات
پایا	۹۵	-۴/۱	-۸/۸۱	تفاضل مرتبه اول زکات

مأخذ: محاسبات تحقیق

۵-۲. علیت گرنجر

اگرچه تحلیل‌های رگرسیونی، وابستگی یک متغیر به متغیرهای دیگر را مورد بررسی قرار می‌دهد ولی به معنای وجود علیت یا به عبارت دیگر روابط علت و معلولی نمی‌باشد. لذا برای بررسی رابطه علیت بین داده‌ها، از آزمون انگل-گرنجر استفاده می‌شود.

آزمون علیت دو به دو گرنجر برای دو متغیر GINI و Z انجام شده است. مطابق جدول (۲) فرضیه H_0 مبتنی بر اینکه زکات علیت گرنجر ضریب جینی نیست و نیز ضریب جینی علیت گرنجر زکات نیست، آمده است. مطابق این جدول رابطه علی یک طرفه از زکات به ضریب جینی در کشور وجود دارد.

جدول ۲: نتایج حاصل از آزمون علیت برای متغیرهای GINI و Z

متغیر وابسته	متغیر تأثیرگذار	آماره F	Prob.	فرضیه صفر
GINI	Z	۶/۷۶۳۰۶	۰/۰۳۵۴	Z علیت گرنجر GINI نیست
Z	GINI	۲/۹۳۱۷۹	۰/۱۳۰۶	GINI علیت گرنجر Z نیست

مأخذ: محاسبات تحقیق

آزمون علیت دو به دو گرنجر برای دو متغیر GINI و Y نیز انجام شده است. مطابق جدول (۳) فرضیه H_0 مبتنی بر اینکه درآمد سرانه (به قیمت ثابت ۱۳۸۳) علیت گرنجر ضریب جینی نیست و نیز ضریب جینی علیت گرنجر درآمد سرانه (به قیمت ثابت ۱۳۸۳) نیست، آمده است. مطابق این جدول رابطه علی یک طرفه از درآمد سرانه (به قیمت ثابت ۱۳۸۳) به ضریب جینی در کشور وجود دارد.

جدول ۳: نتایج حاصل از آزمون علیت برای متغیرهای GINI و Y

متغیر وابسته	متغیر تأثیرگذار	آماره F	Prob.	فرضیه صفر
GINI	Y	۱۰/۸۶۶۲	۰/۰۱۳۲	Y علیت گرنجری GINI نیست
Y	GINI	۰/۸۷۵۸۷	۰/۳۸۰۵	GINI علیت گرنجری Y نیست

مأخذ: محاسبات تحقیق

آزمون علیت دو به دو گرنجری برای دو متغیر GINI و INF انجام شده است. مطابق جدول (۴) فرضیه H_0 مبتنی بر اینکه نرخ تورم علیت گرنجر ضریب جینی نیست و نیز ضریب جینی علیت گرنجری نرخ تورم نیست، آمده است. مطابق این جدول هیچ‌گونه رابطه علی بین نرخ تورم و ضریب جینی در کشور وجود ندارد.

جدول ۴: نتایج حاصل از آزمون علیت برای متغیرهای GINI و INF

متغیر وابسته	متغیر تأثیرگذار	آماره F	Prob.	فرضیه صفر
GINI	INF	۰/۰۱۱۲۷	۰/۹۱۸۴	INF علیت گرنجری GINI نیست
INF	GINI	۰/۰۰۱۱۷	۰/۹۷۳۷	GINI علیت گرنجری INF نیست

مأخذ: محاسبات تحقیق

۳-۵. تخمین مدل VAR

علت استفاده از مدل VAR این است که در این مدل تمامی متغیرها درون‌زا هستند و می‌توان تأثیر هریک از متغیرها را بر یکدیگر دید. از طرفی معمولاً استفاده از مدل VAR نیازمند تشریح مدل نظری قوی نیست و در این مدل می‌توان تمامی متغیرهای مؤثر بر متغیر وابسته را وارد مدل کرد. از طرفی در مدل‌های VAR هیچ تلاشی در جهت حذف و یا کاهش پارامترهای موجود در مدل صورت نمی‌گیرد. در این مدل تعداد پارامترهای مدل بیش از اندازه است؛ چراکه بسیاری از پارامترهای برآورد شده در مدل از نظر آماری معنادار نیستند؛ اما هدف از تخمین این مدل‌ها رسیدن به روابط متقابل اساسی میان متغیرهاست و نه به دست آوردن پیش‌بینی‌های دقیق کوتاه‌مدت. لذا قیود نادرست بر مدل، موجب از دست رفتن اطلاعات مهم می‌شود. به علاوه، در این مدل‌ها، متغیرهای توضیحی عموماً دارای هم‌خطی شدیدی با یکدیگر هستند و لذا آماره t مربوط به تک تک ضرایب، ابزار مطمئنی برای حذف و یا کاهش متغیرها به‌شمار نمی‌آید (Enders, 2004, P.270).

در مدل خود توضیح برداری (VAR) تعیین تعداد وقفه‌های بهینه ضروری است. به علت تعدد

پارامترها در مدل‌های خود توضیح برداری، باید به اصل صرفه‌جویی تکیه کرد. برای تعیین تعداد وقفه‌های بهینه، معیارهای متفاوتی از قبیل نسبت درست‌نمایی (LR)، آکائیک (AIC)، شوارتز-بیزین (SBC) و همچنین هنان-کوئین (HQ) وجود دارد. بر اساس این معیارها، وقفه بهینه در این مطالعه برابر با یک تعیین شد. بر این اساس، مدل VAR به صورت زیر تخمین زده شده است:

$$\text{GINI} = -0.16 \text{GINI}(-1) - 2.8(10-5) \text{Z}(-1) - 0.05 \text{Y}(-1) + 0.0001 \text{INF}(-1) + 0.96$$

$$\quad \quad \quad (-0.5768) \quad \quad (-2.0182) \quad \quad (-2.7060) \quad \quad (0.3099)$$

$$R^2 = 89\%$$

آماره ذکر شده در پرانتز آماره t می‌باشد.

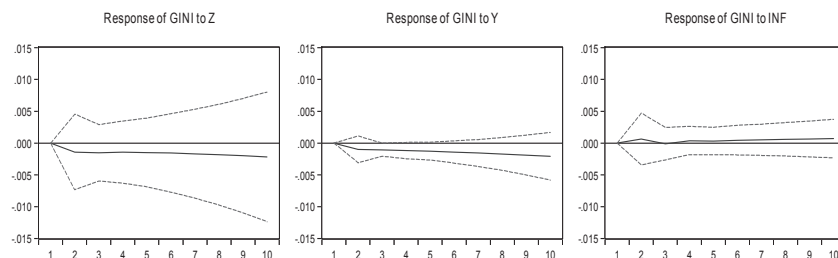
طبق خروجی بالا، وقفه متغیر زکات دارای اثر منفی و معنادار بر ضریب جینی است و نشان می‌دهد که با افزایش زکات بهبود توزیع درآمد در کشور با یک وقفه زمانی صورت می‌گیرد. درآمد سرانه حقیقی با یک وقفه اثر منفی و معنادار بر ضریب جینی دارد و به این معناست که با افزایش درآمد سرانه (به قیمت ثابت سال ۱۳۸۳) توزیع درآمد در کشور بهتر می‌شود. طبق خروجی حاصل از مدل VAR که در بالا ذکر شده است، وقفه متغیر تورم در سال‌های مورد بررسی در این مطالعه اثر معناداری بر ضریب جینی نداشته است.

۴-۵. تحلیل واکنش آنی

پس از تخمین، مهم‌ترین مرحله، بررسی روابط متقابل و پویای بین متغیرهای مدل است. با توجه به موضوع بحث، در این قسمت آثار شوک متغیرهای درآمد سرانه، نرخ تورم و زکات بر نابرابری درآمدی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نمودار (۱) نشان‌دهنده واکنش پویای متغیر ضریب جینی نسبت به شوک‌های متغیر درآمد سرانه، زکات و نرخ تورم است. در این نمودار محور افقی زمان و محور عمودی اندازه انحراف از مقدار اولیه را نشان می‌دهد. مطابق این نمودار، وقوع یک شوک مثبت در درآمد سرانه، زکات و نرخ تورم، نابرابری درآمدی را در ابتدا کاهش و سپس افزایش می‌دهد. همچنین نمودار مربوط به زکات نشان می‌دهد که افزایش زکات با یک وقفه بر ضریب جینی مؤثر است و تأثیر زکات بر ضریب جینی نسبت به متغیرهای درآمد سرانه و تورم (در دوره مورد بررسی) بیشتر می‌باشد.

نمودار ۱: واکنش پویای متغیر ضریب جینی نسبت به شوک‌های درآمد سرانه، زکات و نرخ تورم



۵-۵. تجزیه واریانس

در حالی که توابع واکنش آنی اثرات یک شوک (ضربه) وارد شده به یک متغیر درون‌زا بر سایر متغیرها را در مدل VAR دنبال می‌کند، تجزیه واریانس، تغییرات یک متغیر درون‌زا را به اجزای شوک در مدل VAR تفکیک می‌کند. بنابراین، تجزیه واریانس اهمیت نسبی هرگونه شوک تصادفی در اثرگذاری بر متغیرها را نشان می‌دهد.

در جدول (۵)، نتایج تجزیه واریانس مدل، ارائه شده است. در این جدول، ستون اول دوره تحلیل ۱۰ ساله و ستون دوم، خطای پیش‌بینی متغیر در افق پیش‌بینی را نشان می‌دهد. منبع این نوع خطای پیش‌بینی، تغییرات در مقادیر حال و آینده شوک‌های وارده به متغیرهای درون‌زای مدل VAR است. با توجه به اینکه این خطای پیش‌بینی هر سال بر اساس خطای سال قبل محاسبه می‌شود، طی دوره مورد بررسی همواره افزایش می‌یابد.

ستون‌های بعدی، میزان درصد واریانس پیش‌بینی به دلیل شوک‌های مختلف است که مجموع سطر باید برابر با ۱۰۰ درصد باشد. مطابق نتایج به دست آمده، در دوره اول صد درصد توضیحات ضریب جینی توسط خودش صورت می‌گیرد و سهم سایر متغیرها ناچیز است؛ اما با افزایش دوره مورد بررسی تأثیر متغیرهای مستقل، از توضیح ضریب جینی افزایش می‌یابد؛ به طوری که در دوره دهم ۶۴/۸ درصد از توضیحات ضریب جینی توسط خودش و بقیه توسط متغیرهای اثرگذار توضیح داده می‌شود. در سال دهم ۱۸/۷۲ درصد تغییرات ضریب جینی توسط عامل زکات، ۱۴/۷۸ درصد توسط عامل درآمد سرانه به قیمت ثابت سال ۱۳۸۳ و ۱/۶۸ درصد توسط تورم توضیح داده شده است. بنابراین میان این سه متغیر، زکات بیشترین و تورم کمترین توضیح‌دهندگی ضریب جینی را در دوره دهم برعهده دارند.

جدول ۵: تجزیه واریانس ضریب جینی

دوره	S.E.	GINI	Z	Y	INF
۱	۰/۰۰۶۸	۱۰۰	۰	۰	۰
۲	۰/۰۰۷۱	۹۳/۳	۳/۸۹	۱/۹۶	۰/۷۹
۳	۰/۰۰۷۷	۸۸/۶۸	۷/۱۶	۳/۴۶	۰/۶۸
۴	۰/۰۰۸۱	۸۴/۱	۹/۷۳	۵/۳۲	۰/۸۳
۵	۰/۰۰۸۵	۸۰/۴۱	۱۱/۷۱	۶/۹۹	۰/۸۷
۶	۰/۰۰۹	۷۶/۷۳	۱۳/۴۹	۸/۷۳	۱/۰۳
۷	۰/۰۰۹۶	۷۳/۴۳	۱۵/۰۱	۱۰/۳۷	۱/۱۸
۸	۰/۰۱۰۲	۷۰/۳	۱۶/۳۸	۱۱/۹۵	۱/۳۵
۹	۰/۰۱۰۹	۶۷/۴۳	۱۷/۶۱	۱۳/۴۲	۱/۵۲
۱۰	۰/۰۱۱۷	۶۴/۸	۱۸/۷۲	۱۴/۷۸	۱/۶۸

مأخذ: محاسبات تحقیق

۶. نتیجه‌گیری

توزیع مناسب درآمد یکی از اهداف نظام اقتصادی اسلام است؛ به طوری که مکتب اسلام ریشه اصلی بسیاری از مشکلات اقتصادی را توزیع ناعادلانه درآمدها می‌داند و با وضع احکام مناسب به دنبال رفع این معضل اجتماعی-اقتصادی است. حکم زکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی است که نظام اقتصادی اسلام توجه ویژه‌ای به آن داشته و مسلمانان به صورت اختیاری و بدون توقع هیچ کسب سودی، اقدام به پرداخت آن می‌کنند که می‌تواند نقش مؤثری در دستیابی به توزیع عادلانه درآمد داشته باشد.

لذا در این مقاله به بررسی تأثیر زکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مالیات‌های اسلامی بر توزیع درآمد در کشور ایران با استفاده از الگوی خود توضیح برداری (VAR)، تابع واکنش آنی و تجزیه واریانس طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۹۰ پرداخته شد. برای این منظور، ابتدا درجه ایستایی هریک از متغیرها با استفاده از آزمون فیلیپس و پرون بررسی گردید. نتایج نشان داد که برخی از متغیرها از درجه صفر و برخی از آنها از درجه یک ایستا هستند. بنابراین آزمون علیت گرنجر برای بررسی رابطه علیت میان متغیرهای تحقیق به‌کار گرفته شد. نتایج نشان داد که یک رابطه یک‌طرفه علیت قوی از زکات به ضریب جینی و همچنین از درآمد سرانه به ضریب جینی وجود دارد؛ اما هیچ رابطه علی بین تورم و ضریب جینی در کشور مشاهده نشد. بر اساس نتایج به دست آمده از توابع واکنش آنی، تجزیه واریانس و تخمین مدل VAR می‌توان نتیجه گرفت که میان زکات و ضریب جینی در سال‌های مورد بررسی، رابطه علیت وجود دارد که جهت آن از زکات به ضریب جینی است و نشان می‌دهد افزایش در میزان زکات، منجر به کاهش ضریب جینی در کشور و در نتیجه باعث بهبود توزیع درآمد می‌شود. بر پایه نتایج می‌توان موارد زیر را پیشنهاد کرد:

الف) بر اساس مطالعه انجام شده، یک رابطه قوی از زکات به ضریب جینی در کشورمان وجود دارد؛ لذا پیشنهاد می‌شود که دولت با ایجاد انگیزه لازم جهت پرداخت زکات توسط افراد و تلاش برای بازتوزیع صحیح آن، زمینه لازم را برای برابری توزیع درآمد در جامعه فراهم کند؛

ب) در نهایت، ایجاد نهادی به منظور جمع‌آوری و بسیج وجوه زکات و هدایت آن در جهت تأمین نیازهای افراد فقیر و مسکین با توجه به وابستگی زیاد متغیرهای زکات و ضریب جینی به منظور کاهش نابرابری درآمدی در کشور پیشنهاد می‌شود.

منابع و مأخذ

۱. ابونوری، اسماعیل و افسانه قاسمی تازه‌آبادی (۱۳۸۷)، «ارزیابی اثر ارزش‌افزوده قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد (با استفاده از داده‌های پانل بین‌استانی)»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، ش ۲۸، ص ۱۳۹-۱۶۴.
۲. بناء رضوی، مهدی (۱۳۶۷)، طرح تحلیلی اقتصاد اسلامی، چ ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۳. توسلی، محمد اسماعیل (۱۳۹۳)، «ارائه روشی برای برآورد زکات (مطالعه موردی استان قم)»، پژوهش‌نامه مالیات، ش ۲۲ (مسلسل ۷۰)، ص ۸۱-۱۰۹.
۴. _____ (۱۳۸۶)، زکات و اثر آن بر رشد و توسعه اقتصادی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. ثامن کیوانی، فرشاد (۱۳۷۸)، محاسبه ظرفیت بالقوه زکات در اقتصاد ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۶. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۰)، مبانی اقتصاد اسلامی، چ ۱، تهران: انتشارات سمت.
۷. دهقان، اکبر (۱۳۷۵)، زکات در اسلام، چ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸. زمانی‌فر، حسین (۱۳۸۲)، ارزیابی توان فقرزدایی زکات در برخی از استان‌های منتخب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.
۹. سبحانی، حسن و وحید مهربانی (۱۳۸۶)، «بررسی تأثیر انفاق بر نابرابری درآمدها در ایران»؛ اقتصاد اسلامی، سال هفتم، ش ۲۷، ص ۲۳-۴۴.
۱۰. سلیمانی امیری، غلامرضا و زهرا فرشی (۱۳۸۶)، «ارزیابی روش محاسبه زکات در بنگاه‌های اقتصادی کشورهای اسلامی»، نشریه فقه اهل‌بیت، سال هفدهم، ش ۶۶-۶۷، ص ۲۰۵-۲۴۹.
۱۱. عسگری، محمد مهدی (۱۳۸۴)، تحلیل نظری زکات، چ ۱، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۱۲. عسگری، محمد مهدی و عبدالمحمد کاشیان (۱۳۸۹)، «آزمون بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷»، معرفت اقتصادی، سال دوم، ش ۱، ص ۵-۳۴.
۱۳. قرائتی، محسن (۱۳۸۲)، خمس و زکات، چ ۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.

۱۴. کمیجانی، اکبر و محمد مهدی عسگری (۱۳۸۳)، «تحلیل نظری آثار اقتصادی زکات و مقایسه آن با مالیه تورمی»، مجله تحقیقات اقتصادی، ش ۶۴، ص ۷۳-۱۰۲.
۱۵. کیاءالحسینی، سیدضیاءالدین (۱۳۸۷)، «نقش زکات فطره در فقرزدایی؛ مطالعه موردی: ایران ۱۳۷۰-۱۳۸۵»، اقتصاد اسلامی، پاییز ۱۳۸۷، ش ۳۱، ص ۱۳۳-۱۵۹.
۱۶. گیلک حکیم آبادی، محمدتقی (۱۳۸۵)، بررسی توان زکات گندم و جو در کاهش فقر مطالعه موردی استان گلستان، نامه مفید، ش ۵۴، ص ۱۰-۱۵.
۱۷. میرمعزی، حسین (۱۳۹۰)، نظام اقتصادی اسلام: مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، چ ۱، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
18. Abdelbaki, Hisham (2013), "The Impact of Zakat on Poverty and Income Inequality in Bahrain", *Review of Integrative Business & Economics Research*, Department of Economics, Mansoura University, Egypt.
19. Jehle, Geoffrey (1994), "Zakat and Inequality: Some Evidence From Pakistan", *Review of Income and Wealth*, vol. 40, Issue 2.
20. Mohamad, Nur Hafizah and Rahim, Shafinah (2012), "Role of Zakat in Reducing Poverty in Sarawak", *Working Paper Series, Faculty of Economics & Business*, University Malaysia Sarawak, no. 1203.